

Lõuna-jumalakäpp, uus orhideetakson Eestis

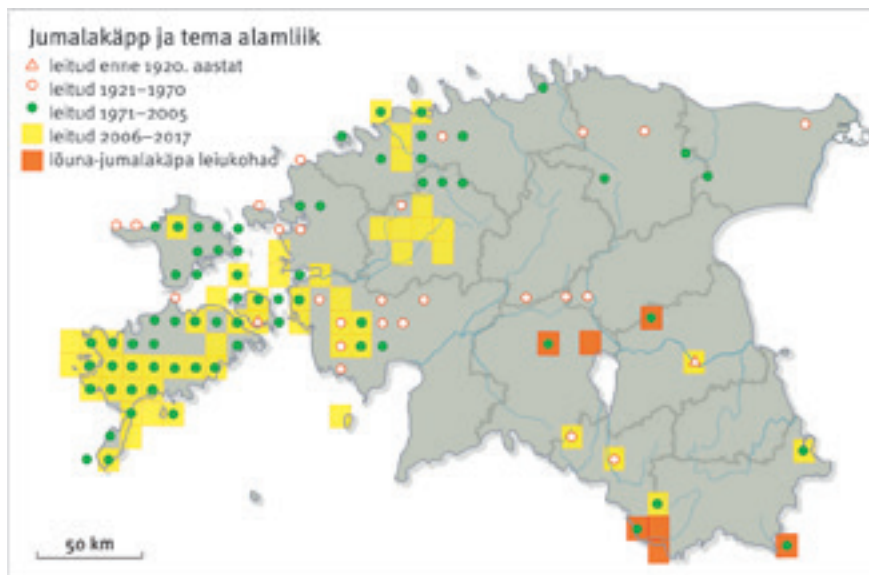
Rainar Kurbel, Toomas Hirse

Umbkaudu aasta tagasi mainisime esimest korda uut Eesti orhideetaksonit *Orchis mascula* subsp. *speciosa* (Mutel) Hegi [8]. Eestikeelne alamliigi nimetus lõuna-jumalakäpp tuleb taksoni levila keskmest Eesti suhtes ja piirkondlikust levikust meil. Olenevalt süstemaatilise käsitlusest on kasutusel ka sünonüümid *Orchis ovalis* F.W.Schmidt ja *Orchis mascula* subsp. *signifera* (Vest) Soó.

Jumalakäpa (*Orchis mascula*) levik hõlmab suurema osa Euroopast, ulatudes idas isegi Iraanini ja Aafrikas Maroko ja Alžeeriani. Võttes aluseks maailma taimede nimekirja (KEW Plants World Checklists), on praegu peale tüüpalamliigi aktsepteeritud veel neli alamliiki [6]: subsp. *ichnusa* (levinud Korsikal), subsp. *laxifloriformis* (Hispaanias, Prantsusmaa lõunaosas ja Marokos), subsp. *scopulorum* (Madeiral), subsp. *speciosa* (Prantsuse Alpidest Musta mereni ja põhja pool Eestini).

Baltikumis pole jumalakäpa alamtaksonite levikut põhjalikult uuritud. Kirjandusest võib leida üksikuid tähelepanekuid Läänemere maade lõunaosast [7]. Leedu orhideede käsiraamatus on mainitud ja fotodeltki näha, et seal mail kasvab *Orchis mascula* subsp. *signifera*, kuid puuduvad tüüpliigi ja alamliigi eristamise tunnused [5].

Lätis Salaspilsis asuva herbaariumi 122-st jumalakäpa herbaarlehest vaid ühele on lisatud määrang *Orchis mascula* subsp. *signifera* (Ansis Opmanis, 2011). Läti looduse fond on oma kodulehel avaldanud ülevaate Lätis kasvavatest perekonna *Orchis* liikidest. Sealt leiame fotod,

Kaardi allkiri

millel võib näha lõuna-jumalakäppa [2]. Kahjuks puudub info, kus fotod on tehtud.

Eesti piiri lähikonnast Venemaalt Pihkva oblastist avastati 2012. aastal uus jumalakäpa populatsioon. Fotode järgi otsustades on siingi tegemist lõuna-jumalakäppaga [9]. Koos uue jumalakäpa leiukoha kirjeldusega avaldatud fotod Kirde-Poolast Suwalki lähedalt ei jäta kahtlust, et tegemist on lõuna-jumalakäppaga. Käsitletud on ka jumalakäpa alamtaksonite levikut Poolas [1].

Baltikumis pole jumalakäpa alamtaksonite levikut põhjalikult uuritud.

Eestis polnud seni jumalakäpa alamliike määratud. Aastate jooksul valdavalt Lääne-Eestis tehtud fotodelt hakkas silma jumalakäppa õite värvi ja kuju suur varieeruvus. Tekkis küsimus, kas osa eksemplari-

de puhul ei võiks olla tegemist mõne liigisisese taksoniga. Analüüsinud kirjandusallikaid ja fotosid täpsemalt, jäi kahtlus pidama alamliigile *speciosa*.

Uurisime 2016. aastal põhjalikumalt Eesti jumalakäpa-populatsioone ja nende võimalikku taksonoomilist kuuluvust välistunnuste järgi. Eestis on registreeritud üle 300 jumalakäpa leiukoha ja viimaste andmete põhjal võib liigi sinne koguarvukus ulatuda 23 000 isendini [3].

Välitööd kavandasime nii, et uuringusse oleks hõlmatud võimalikult ulatuslik ala liigi levilast Eestis. Pidasime oluliseks populatsioonide suurust, paiknemiskaugust üksteisest

(vähemalt kaks kilomeetrit) ja seal leiduvate isendite arvu (vähemalt 10). Uuritud populatsioone oli kokku 23: Saaremaal 9, Hiiumaal 5, Läänemaal 3 ning Harjumaal 2, Pärnumaal 2 ja Valgamaal 2.

Jumalakäpp (vasakul) ja lõuna-jumalakäpp.

Vaatlesime järgmisi tunnuseid (poolpaksus kirjas on *Orchis mascula* subsp. *speciosa* tunnused):

- 1) kas lehtedel on täpid, katkendlikud triipjooned või muster puudub,
- 2) kas sisemised õiekattelehed hoiavad püsti või külgedele,
- 3) kas sisemise õiekattelehe ots on terav ja peenike või paatjas,
- 4) kas sisemise õiekattelehe ots on tagasi käärdunud või mitte,
- 5) kas õierao leheke on lühem või pikem sigimikust,
- 6) kas keskmine huule hõlm on kaks korda pikem külgmisest hõlmast (lõhestumiskohast mõõtes).

Vaatluse all oli ligikaudu 5000 isendit. Tulemusi analüüsid selgus, et Kagu-Eesti kahes populatsioonis kasvavad lõuna-jumalakäpad. Kindel on ka tüüpliigi, jumalakäpa levik Põhja- ja Lääne-Eestis. Tõenäoliselt võib seal kasvada mõlema alamliigi taimi, kuid välistada ei saa ka hübriidiseerumist.

Kasvukohti kirjeldades on leitud oluline seos mullastikuga. Valgamaal on muldade lähtekivimid happelise reaktsiooniga Devoni liivakivid ning Põhja- ja Lääne-Eestis Ordoviitsiumi ja Siluri lubjakivid. Valgamaa puhul tasub mainida, et võimalikku neutraliseerivat mõju avaldab Devoni lubjakivide avamusala lähedus ning sellest piirkonnast jõgedega allavoolu kanduvad lubjarikkad setted.

Koostades „Eesti orhideede käsiraamatut“, analüüsisime ka herbaarreksemplare ning peame väga tõenäoliseks, et kunagi kasvas lõuna-jumalakäpp ka Viljandi- ja Tartumaal. Eesti taimede levikuatlase välitöödel 2017. aastal lisanduski uus leiukoht Viljandimaalt [4]. ■

1. Bierežnoj, Urszula 2012. Nowe stanowisko storczyka męskiego *Orchis mascula* w Suwałkach. – *Chronmy Przyrodę Ojczystą* 68 (6): 448–454.
2. Dzegužpuķu *Orchis* noteicējs. Latvijas Dabas fonds 2012. www.dabasdati.lv/site/

img/pub/1/2/71/1340193929.pdf (seisuga 04.04.2018).

3. EELIS (Eesti looduse infosüsteem). Keskkonnaagentuur (seisuga 26.08.2016).
4. Eesti taimede uue levikuatlase tööversioon. Pärandkoosluste kaitse ühing. otluuk.github.io/atlas/ (seisuga 04.04.2018).
5. Gudžinskis, Zigmantas; Ryla, Mindaugas 2006. Lietuvos gegužraibiniai (Orchidaceae). Botanikos Institutas, Vilnius.
6. Kew Plants World Checklists. apps.kew.org/wcsp/home.do (väljavõte 04.04.2018).
7. Kretzschmar, Horst et al. 2007. The orchid genera *Anacamptis*, *Orchis* and *Neotinea*. *EchinoMedia*. Bürgel: 295, 311–313.
8. Kurbel, Rainar; Hirse, Toomas 2017. Eesti orhideede käsiraamat. MTÜ Käoraamat, Tallinn.
9. Плантариум: *Orchis mascula* (L.) L. (семейство Orchidaceae) – Ятрышник мужской www.plantarium.ru/page/image/id/163765.html (seisuga 04.04.2018).

Rainar Kurbel (1974) on tegelnud üle 20 aasta looduslike orhideedega; MTÜ Käoraamat liige.

Toomas Hirse (1979), bioloog ja looduskaitaja, paarkümmend aastat tegelnud looduslike orhideedega; MTÜ Käoraamat liige.